

מבוא: הגיאוגרפיה של ההתגוננות

שיקולים בטחוניים וחברתיים הביאו לקירוב מוקדי ההגנה האזרחית אל האזרח. מקומות המחסה עברו מן המרחב הציבורי אל דרגות ביניים של מרחבים פרטיים למחצה, ומשם אל תוך דירת המגורים עצמה. תוך כדי שינוי מיקומם הפיזי החליפו אתרי ההגנה בעלות ואחריות לתפקודם. מאמר זה יעסוק בהשתנות ההתגוננות האזרחית במרחב המגורים בישראל ובתיאור ההתכנסות ההדרגתית של "מעגלי הגנה" מן המרחב הציבורי למרחב המגורים הפרטי.

אתר ההגנה החיצוני, המוקדם, הוא המקלט הציבורי, שנבנה על-ידי הרשות המקומית בשטח ציבורי פתוח – כמו, למשל, הגינה השכונתית – ויצר תוך כדי כך מעגל הגנה רחב, בסכימה שנכנה כאן "הגיאוגרפיה של ההתגוננות". המקלט הציבורי השכונתי שירת בתי מגורים רבים, פרטיים ומשותפים, וסיפק הגנה לדיירים רבים.

מעגל הגנה נוסף שורטט ב־זמן מסביב לבית המגורים המשותף, אך הפך לשכיח רק בסוף שנות השישים. מעגל זה תחם את מקלט הבית המשותף כמרחב משותף בין הפרטי לציבורי. אחר־כך תחם ה"מרחב מוגן קומתי" מעגל הגנה פנימי יותר סביב כמה דירות בתוך הבית המשותף, ובעת ובעונה אחת התכנס מעגל ההגנה מסביב לדייר הבודד ומשפחתו, עם ה"מרחב מוגן דירתי", שנמצא בתוך הדירה הפרטית.

התכנסות מעגלי ההגנה אינה מתארת רק קיצור מרחקים פיזי, אלא גם את צמצום האחריות הציבורית להגנה על האזרח. יותר מכך: במאמר זה נטען כי צמצום האחריות הציבורית מלווה בפגיעה בערכים של שיתוף, אחריות הדדית ודאגה קולקטיבית, המאפיינים ומלווים יחסי שכנות וקהילה בעיתות חירום.

ברצוננו להצביע על תהליך של הפרטת ההתגוננות האזרחית בסביבת המגורים, שבמהלכו הועברה האחריות על הגנת האזרח מהמדינה אל האזרח עצמו.

התגוננות אזרחית פירושה "האמצעים הנקוטים לשם הגנה מפני כל התקפה או סכנת התקפה על האוכלוסייה האזרחית מצד מדינה זרה"¹. היא נגזרת מן התורה הצבאית של

1. חוק ההתגוננות האזרחית תשי"א-1951, פרק ראשון: פירושים, סעיף 1.

ישראל ומיושמת בפועל באמצעות אכיפת מערכת חוקים ותקנות על-ידי הרשויות. השינויים שחלו בהגנת האזרח בישראל ייסקרו באמצעות קריאה של חוקי ההגנה האזרחית, החל בחוק ההתגוננות האזרחית התשי"א-1951, תיקונייהם ותקנותיהם השונות (ראו הביבליוגרפיה) עד לשנת 2002.² נבחן את מיגון סביבות המגורים ונתמקד באמצעי הגנה פסיביים – המקלטים.³

לכאורה הדברים ידועים: המרחבים המוגנים, הממ"דים (מרחב מוגן דירתי), הם בבחינת הכרח מגונה עבור בעלי הדירות שנבנו משנות התשעים ואילך. המצאת הממ"ד יוחסה בדרך-כלל לצרכים צבאיים, והשינויים בחוק נתפסו כשינוי במדיניות הבטחונית. כאשר השתנה האיום על אוכלוסיית העורף בישראל, השתנו גם אמצעי המיגון השונים שנועדו להפחית את מספר הנפגעים במקרה של התקפה.⁴

במאמר זה נבחן כיצד תורגמו האילוצים הצבאיים להסדרים מוסדיים ונקשור את התכתיבים הבטחוניים לתהליכים חברתיים-כלכליים שעברה החברה הישראלית. לטענתנו, השתנות ההגנה האזרחית בישראל משקפת, בנוסף לשינוי במדיניות הבטחונית, את השינוי באידיאולוגיה הכלכלית של המדינה, שעברה משלטון המשק הציבורי להעדפת כלכלת השוק החופשי.

במשך שלושת העשורים הראשונים לקיומה של מדינת ישראל, כ-40 אחוז מהכלכלה המקומית נשלטו על-ידי המשק הציבורי. בעשור הראשון לחייה הובילה המדינה את מימוש הפרויקט הצינוני, הכפיפה אליו כל תחום פעילות וניהלה מתוך כך את הכלכלה הישראלית. בשנות השמונים, כחלק ממגמה כלל-אירופית של היחלשות הסקטור הציבורי ומדינת הרווחה, החלה התפוררותו של המשק הציבורי בישראל. התהליך נבע הן ממשבר המשק ההסתדרותי, והן ממדיניות הפרטה של הממשלה. המגזר הציבורי צומצם והשליטה בכלכלה עברה בהדרגה לידי בעלי ההון. תפיסת העולם המצדדת בשוק החופשי הפכה למזוהה עם הסמן הימני של הכלכלה הישראלית, ואחור-כך עם תפיסה

2. קיים קשר בין חוק ההתגוננות האזרחית ובין חוק התכנון והבנייה, והוא מתבטא באחריות לביצוע חובת בניית המקלטים המוטלת על עורך הבקשה הראשי להיתר בנייה (בדרך-כלל אדריכל המבנה) ועל מהנדס המבנה. טופס אחריות של עורך הבקשה ואחראי על הביקורת מהווה חלק מ"טופס 4", שמאשר את התאמת הבנוי לרישוי ומאפשר את תחילת חיי המבנה – חיבורו למערכות תשתית כמו חשמל, מים וביוב.
3. עם אמצעי המיגון נמנים סוגי מחסה בנויים כמו חדר מדרגות, חדר בדירה, ממ"ד ומקלט. בנוסף יש אמצעי מיגון אישיים: מסיכות המחולקות לאזרחים וכן חומרים נוגדי חומרי לחימה ביולוגיים – תרופות שניתנות בזריקה ובבליעה. ראו קליין, 2001.
4. ניתן להניח יחס של הדדיות בין החוק ובין מוכנות הציבור לקבלו, יחס תלוי גם בהסברה על אודות האיום על האזרח.

כלכלית ליברלית שחצתה גבולות מפלגתיים. מאז שנות התשעים שולט הקפיטליזם בכלכלה ובחברה הישראלית (בן-פורת, 1999).

הפרטה היא תהליך שבו חברות ממשלתיות או שירותים ציבוריים מועברים או נמכרים לבעלות פרטית. כאשר התרחש השלב האחרון בהפרטת ההגנה האזרחית – קרי: בניית המרחבים המוגנים – הייתה הבנייה למגורים בישראל נתונה ברובה בידי השוק הפרטי.⁵ בניית המקלטים הועברה מן הרשויות העירוניות לא לידי גורם פרטי אחד, אלא לידי גורמים רבים הפועלים בשוק הפרטי למגורים.

שינויים במעמד העורף

מאז קום המדינה נפגע העורף במלחמות ובעימותים השונים. במהלך השנים חלו שינויים בסוג האיום, וכתוצאה מכך חלו גם שינויים בהתייחסות הבטחונית אל העורף. במלחמת 1948 נתפס האיום על העורף – שכלל הפצצות מן האוויר, הפגזות, פיגועי טרור ואף כיבוש – כאיום קיומי. בין השנים 1950–1955 חל שינוי: האיום של הפצצה אווירית עמד בעינו, אך איום המסתננים מן הגבולות הפך למרכזי. בתקופת ההכנות למבצע קדש שב ונתפס האיום האווירי על העורף כמכריע (ביצור, 2003: 242–243); תפיסה זו הובילה את מדיניות הביטחון של ישראל עד למלחמת יום הכיפורים (קליין, 2001: 11).

אברהם ביצור טוען במחקרו (ביצור, 2003) כי למרות הצגת העורף כ"חזית המכרעת" בעשור הראשון למדינה, הדרך ההגנתית לא נתפסה על-ידי המנהיגות הישראלית כמרכזית. להערכתו, על המדיניות ההתקפית השפיעו נסיבות היסטוריות, כמו זכרונות השמדת העם היהודי במלחמת העולם השנייה ואירועי אותה מלחמה, דוגמת ה"בליץ" על לונדון והטלת פצצות האטום ביפן. לדעת ביצור, המנהיגות תפסה את החברה הישראלית כחברה חסרת עמידות ויציבות שאינה יכולה לשאת סבל, בניגוד לבריטים ולגרמנים. בנוסף, ישיבה פסיבית במקלטים לא הלמה את השאיפה של המנהיגות הישראלית לפעול על-פי הדימוי של ה"צבר החדש" (שם: 245–247). גם לויטה (1988) מחזק את הטענה כי הדוקטרינה הישראלית הייתה תמיד התקפית. לטענתו, מאז מלחמת 1948 ביססה ישראל את תפיסת הביטחון שלה על פעולה צבאית ולא על הסדרים מדיניים או בריתות

5. בסוף שנות השבעים ובשנות השמונים הוגבלה בישראל המעורבות הממשלתית בבניית דיור. חלקו של משרד הבינוי והשיכון כיום קטן, והבנייה עברה לידי חברות ציבוריות הפועלות בשוק הפרטי. כרמון וצ'מנסקי, חוקרי התכנון האורבני בישראל, מציינים את המהפך הפוליטי ועליית ממשלת הליכוד ב-1977 כנקודת מפנה במדיניות הדיור ומעבר מבניית מגורים ציבורית לפרטית; ראו Carmon & Czamanski, 1990.

חיצוניות. מטרתה של הדוקטרינה ההתקפית הייתה "העתקת המלחמה לשטח האויב ובמידת האפשר גם מתקפה מקדימה" (שם: 7). הדעה כי לישראל אין אפשרות לבחור בין הגנה להתקפה לא השתנתה ולא נבחנה מחדש, למרות הקושי הגדל והולך בשנות השבעים והשמונים ליישם את הדוקטרינה ההתקפית (שם).

אף שהדרך ההתקפית המשיכה להוביל את מדיניות הביטחון הישראלית, הפגיעות בעורף דרשו ריכוז של משאבים וארגון לטובת חיזוק ההגנה האזרחית. רק ב-1967, בעקבות ההפגזות על ירושלים, נתניה, כפר סבא ותל-אביב, ובעקבות הפצצת נתניה על-ידי מטוס עיראקי, שונתה הגישה כלפי העורף והושם דגש מיוחד על התארגנותו והכנתו לאפשרות של מלחמה עם פגיעות קשות ואבידות בקרב האוכלוסייה (אתר פיקוד העורף).

מאז מלחמת יום הכיפורים הפך איום הטילים קצרי וארוכי הטווח, הנורים מן הקרקע כשהם חמושים בנשק קונוונציונלי ולא קונוונציונלי (גרעיני, ביולוגי או כימי), לאיום המרכזי על ישראל, בעוד שסבירותו של איום מתקיפת מטוסים הלכה וקטנה (קליין, 2001: 11).

במלחמת המפרץ (1991) הותקף העורף בטיילי קרקע-קרקע והפך לחזית. מפנה זה התרחש לעיני ולאוזני התקשורת, ששידרה את נפילות טילי הסקאד בישראל בשידור חי. המצב החדש שינה שוב את תפיסת התגוננות האוכלוסייה בעורף, כפי שכתבה כעבור עוד מלחמה אחת ועדה שבדקה את מוכנותו: "הנחת העבודה היא שבכל מלחמה עתידית, כמו במלחמה האחרונה, ייהפך העורף לחזית" (אילון, 2006). כדי למנוע פגיעה בנשק לא קונוונציונלי חילקו כוחות הביטחון ערכות מגן להגנה מפני נשק כימי לכל התושבים, ובאמצעי התקשורת הועברו מידע והדרכה לתושבים על השימוש בערכות ועל התנהגות בעת השמעת אזעקה. המידע כלל גם הנחיות להכנת חדרים אטומים ומרחבים מוגנים. בעקבות המלחמה הוקם פיקוד העורף והוחלט לחייב בניית מרחבים מוגנים במקום מקלטים (אילון, 2006; פיקוד העורף, 2006; אתר פיקוד העורף).

במלחמת לבנון השנייה, בקיץ 2006, תקף חיזבאללה ממושכות את צפון ישראל במטחי רקטות קצרות וארוכות טווח. כוחות הביטחון וההצלה של ישראל פעלו באזורי הנפילות בכוחות מתוגברים, אך פעילותם לא הייתה מספקת, והיערכותם של משרדי הממשלה, הרשויות המקומיות ופיקוד העורף הייתה לקויה (סיני, 2007). בדו"חות השונים לאחר מלחמת לבנון נמצא מערך המקלטים בצפון לקוי באופן כללי: חסרו מקלטים ציבוריים; המקלטים הקיימים לא התאימו ברובם לשהייה ממושכת (התושבים שהו במקלטים בין 12 ביולי ל-14 באוגוסט, 33 ימים שבהם התרחשה לחימה אקטיבית);

מקלטים רבים היו קטנים ביחס למספר האנשים ששהו בהם, ואחרים לא תוחזקו ולא אובזרו בצורה מספקת (אילון, 2006; סיני, 2007). ההזנחה הגיעה לשיאה ביישובים הערביים והדרוזיים, שסבלו מרמת מיגון נמוכה יותר וקיבלו פחות סיוע מארגונים וולונטריים (אילון, 2006). כתוצאה מכל אלה החל משרד הפנים באיסוף נתונים על מקלטי הצפון וברישי מקלטים נוספים כחלק מבניית חניונים ציבוריים חדשים (סיני, 2007).

ימיו של המקלט הציבורי

פקודת סדרי השלטון והמשפט, התש"ח-1948, תקנות שעת חירום (מקלטים) וחוק ההתגוננות האזרחית, התשי"א-1951 הבחינו בין מקלטים ציבוריים למקלטים פרטיים וחייבו התקנת מקלטים לשימוש הדיירים בכל בניין. החוק מ-1951, אשר זכה לתיקונים רבים במהלך השנים, אפשר מתן פטור ממקלט נפרד לכל דירה, בעיקר כאשר הוכחה אפשרות אחרת למיגון בקרבת מקום.⁶ פיקוד העורף גם הוסמך להורות לכל רשות מקומית לבנות מקלטים ציבוריים ולהחזיקם במצב המאפשר את השימוש בהם בעת הצורך.⁷

בנוסף הגדיר החוק כי לכל בית ומפעל, או בסמוך להם, יהיה מקלט, וכי לא יינתן רשיון בנייה להקמת מבנה אלא אם נכללה התקנת מקלט בתוכנית. בהתאם לכך, על הרשות המקומית הוטל להבטיח את בנייתם של מקלטים פרטיים ואת אחזקתם התקינה על-ידי בעלי בתים ומפעלים.⁸ בעל בית שאין בו מקלט חויב להתקינו בתוך המבנה או בסמוך לו, בזמן ובמקום שייקבעו על-ידי הרשות המקומית. עם זאת, הרשות המקומית קיבלה סמכות לפטור בעלי בתים מסוימים מהחובה להתקין מקלט נפרד לכל בית, אם תנאי המקום הרשו זאת, ובתנאי שבעלי אותם בתים יתקינו מקלט משותף לבתיהם. מכאן, שהמקלטים הציבוריים שהוקמו על-פי חוק בשנות החמישים נועדו להגן על אוכלוסייה חסרת מיגון, שלא היה בביתה מקלט פרטי.

משנות החמישים תפקד המקלט הפרטי כמרחב ציבורי למחצה בעיתות חירום. המחזיק במקלט חייב היה לאפשר לכל אדם הנמצא סמוך למקום להיכנס אליו ולשהות בו בשעת ההתקפה.⁹

ההפרדה בין פרטי לציבורי לא הייתה חד-משמעית גם לגבי מקלטים ציבוריים

6. חוק ההתגוננות האזרחית התשי"א-1951, סעיף 14 (ז)(1).

7. שם, סעיף 12 (א)(2-1).

8. שם, סעיף 12 (א).

9. תיקון מס' 2 לחוק ההתגוננות האזרחית תשכ"ט-1969 סעיף 21(8).

שהוחזקו על-ידי בעלים פרטיים. הרשות המקומית הייתה רשאית להשתמש בשטחים בבעלות פרטית למקלטים ציבוריים ולהורות לבעלי המקום להתקנם כמחסה ציבורי. במקרה כזה חייבים היו בעל המקום והמחזיק בו להרשות לרשות המקומית לעשות בו את השינויים הדרושים, להחזיק את המקום ראוי לשימוש כמקלט ציבורי, ואסור היה להם לעשות בו כל שינוי או תיקון ללא אישור הרשות.¹⁰ השימוש הפרטי למחצה במקלט והעמדתו לטובת הקהילה בעת הצורך מבטאים את אופיו הקולקטיבי של המקלט בשנות החמישים.

חוק ההתגוננות האזרחית התשי"א-1951 לא יושם במלואו בשל חילוקי דעות בשאלה מי היא הרשות אשר תפקח על הביצוע, הממשלה או הרשות העירונית, ועל מי תוטל האחריות לבנייה – על קבלנים, על הרשות המקומית או על האזרח. מימוש החוק התרחב בשנים 1955–1956, תקופת ההמתנה למבצע קדש, אך לאחר המבצע נפסקה הבנייה והממשלה חזרה בה מהודעות והחלטות בדבר סיוע כספי להקמת המקלטים. אברהם ביצור מפרש את היישום החלקי של חוקי ההתגוננות האזרחית כביטוי לבחירתה של ישראל בדוקטרינה התקפית, שפגעה בהקצאת משאבים לטובת חלופת מיגון העורף (ביצור, 2003: 255, 263).

"יורדים למקלטים" – המקלט המשותף

המעבר ממקלט ציבורי למקלטים משותפים קיבל תנופה החל מ-1969, עם הגברת אכיפת החוק המחייב התקנת מקלטים בבניינים חדשים או בתוספות בנייה.¹¹ הבנייה החדשה של בניינים גבוהים ורבי-קומות בישראל השפיעה גם היא על עדכון החקיקה מ-1971. העדכון התייחס למרחב המשותף לבתי דירות וחייב התקנת חדר מדרגות מחוזק ותאי ביטחון בגודל ארבעה מ"ר בכל קומה. השיוך הקומתי הוא המשכו של התהליך שבו המיגון מתקרב למשתמש הפרטי בדירתו. בשלב המתואר מדובר עדיין במקלט פרטי למחצה, המשותף לכמה דירות בקומת מגורים.¹² בנוסף קבעו התקנות מ-1971 את השטח הנדרש למקלט בעבור דירה.¹³ על-פי תקנות אלה נבנו מקלטים משותפים בבנייני מגורים של עד ארבע קומות, בדרך-כלל

10. שם, סעיף 14; חוק ההתגוננות האזרחית התשי"א-1951 סעיף 13(ז).

11. תיקון חוק התכנון והבנייה, התשכ"ט-1969, סעיף 30 (2); ניברגר, ראיון 2007. הימנעות מהתקנת מקלטים הוגדרה בתיקון חוק התכנון והבנייה משנה זו כ"סטייה ניכרת"; ראו שם.

12. קובץ התקנות 2692, 1971, סימן ג.

13. שם, תוספת ראשונה ושנייה. החישוב עבור דירה בת שלושה חדרים או פחות נערך לפי מ"ר אחד לכל חדר, בדירות של ארבעה חדרים ויותר – שלושה מ"ר ועוד חצי מ"ר לכל חדר נוסף מעל לשלושה חדרים.

במרתף או בקומת הקרקע. במבנים גבוהים יותר נבנו מערכות של מקלטים קומתיים, שהגנו מפני פגיעות חומרי נפץ ומפני הדרך. דלת הפלדה העבה שהותקנה בהם שימשה להגנה כפולה: גם אטימה והגנה מפני לוחמה כימית וגם הגנה מפגיעות רסיסים.¹⁴ בנוסף לשהייה במקלטים, ההתגוננות האזרחית עד למלחמת המפרץ כללה חלוקת מסיכות אב"כ שאוחסנו במחסנים לשעת חירום (קליין, 2001: 7).

המקלט נכנס הביתה – המקלט במרחב הפרטי

לאחר מלחמת המפרץ ב-1991 החלו איום הטילים וסכנת הגזים הרעילים מכתביים את מאפייני ההתגוננות הבנויה במרחב המגורים. מרגע ההתרעה על מתקפת טילים ועד לפגיעה נותר זמן מועט מאוד למילוט. כתוצאה מכך נוצר צורך להצמיד את המרחב המוגן למשתמש (אילון, 2006; פיקוד העורף, 2006; קליין, 2001). בזמן חירום אולתרו החדרים האטומים. אחרי המלחמה הוחלפו החדרים האטומים בפתרונות מתוכננים שנועדו לבנייה החדשה למגורים. המרחבים המוגנים הקומתיים והדירתיים (ממ"ק וממ"ד) הצמידו את המקלט לדירה וקיצרו את זמן ההגעה למקלט בשעת חירום כך שלא יעלה על דקות ספורות.¹⁵

למרחב המוגן הדירתי (הממ"ד) מעטפת קירות בטון.¹⁶ שטחו המינימלי נע בין 4 ל-5 מ"ר נטו ליחידת דיור, שטח הממ"ד גדל בפועל עם השנים, ובכל מקרה הוא כולל לא יותר משני קירות חיצוניים. פתחי הממ"ד תוכננו לשמור על אטימותו ולהגן מפגיעות חומרי נפץ: דלת ההדף נפתחת כלפי חוץ, ואילו חלון ההדף הדירתי הורכב מחלון ביטחון פנימי אטום ואלמנט חיצוני המגן מפני הדרך.¹⁷

בבנייני מגורים הממ"דים בנויים זה מעל זה. מיקומם הזהה בכל הדירות ובכל קומות הבניין יוצר מגדל בטון לכל גובה המבנה. כך, בנוסף להגנה אזרחית מפני התקפה,

14. קובץ התקנות 2692, 1971 סימן ג, סעיף 100.
15. תקנות ההתגוננות האזרחית (מפרטים לבניית מקלטים) (תיקון) התשנ"ב-1992. לפני מלחמת המפרץ זמן ההתרעה היה כחצי שעה; אאורל, ראיון 2007.
16. בספרו התגוננות העורף: בחינת ההשקעה הלאומית, מותח דוד קליין ביקורת על אמצעי המיגון שנבחרו אחרי מלחמת המפרץ מבחינת עלותם ויעילותם הבטחונית, ועל השימוש האחדיד בהם בכל רחבי הארץ. לטענתו, המיגון הגורף על-פי חוק הוא מיגון-יתר, שאינו לוקח בחשבון יציאת אוכלוסייה אל מחוץ לערים, לאזורים שיהיו ככל הנראה דלילי אוכלוסייה בעיתות חירום. זאת בניגוד לחוקי התגוננות מוקדמים יותר, למשל התקנות מ-1969, המבחינות בין יישוב קדמי, שבו יהיה מקלט נגד הפגזה, ובין יישוב עורפי, שימוגן נגד הפצצה. קליין מציע דירוג של אמצעי המיגון מבחינה גיאוגרפית על-פי היקף האיום. ראו קליין, 2003.
17. תקנות ההתגוננות האזרחית (מפרטים לבניית מקלטים) (תיקון) התשנ"ב-1992; פיקוד העורף, 2006; אתר פיקוד העורף.

המרחבים המוגנים מחזקים את המבנה גם מפני רעידות אדמה.¹⁸ שיטת המרחבים המוגנים כוללת גם חלופה של הגנה משותפת לכמה דירות: בתכנון הבניין ניתנת אפשרות לבחור בהגנה באמצעות מרחבים מוגנים קומתיים (ממ"קים) ולא דירתיים. המרחב המוגן הקומתי משרת לא יותר מארבע יחידות דיור, ושטחו היה חמישה מ"ר נטו ליחידת דיור. הוא נבנה בשטח המשותף לכל קומת המגורים, בצמוד לחדר מדרגות מחוזק או בטחוני.¹⁹ ההגנה במרחבים קומתיים לא הפכה נפוצה. המרחב המוגן הדירתי (ממ"ד) הועדף על-ידי קבלנים ויזמים על פני המרחב המוגן הקומתי (ממ"ק) (ניברגר, ראיון 2007), הן בשל הגדלת שטח הדירה עקב תוספת הממ"ד, כפי שיוסבר בהמשך, והן, ככל הנראה, כביטוי לצחחון הפרטיות ויתרונותיה (כמו נוחות השימוש, למשל) על פני פתרונות קולקטיביים, כולל החלקיים והמצומצמים שבהם.

השינוי במערכת ההתגוננות האזרחית והתבססותה על המרחב המוגן הדירתי החליפו את המקלט המשותף לכל דיירי הבניין במחסה פרטי והעלו את המקלט מן השטחים המשותפים לרגלי הבניין, בקומות הקרקע או מתחת להן, במרתף הבניין, אל קומת המגורים והטריטוריה הפרטית. ניתן לקרוא אם כן את הגיאוגרפיה של ההתגוננות כ"טופוגרפיה",²⁰ שבה מעגל ההגנה הפנימי והמאוחר, הסובב סביב הממ"ד, נמצא מעל פני הקרקע, בעוד שהמעגל הרחב, המוקדם והציבורי, היה בדרך-כלל מתחת לפני הקרקע. בשכונות החדשות הוחלפה אם כך התגוננות באמצעות התחפרות²¹ בהתגוננות ורטיקלית. בנוסף, כניסתם של הממ"דים אל המרחב האישי מדגישה את האופן שבו, בלשונו של הסוציולוג ברוך קימרלינג, "חברה שלמה מכוונת להתכוננות מתמדת למלחמה" (קימרלינג, 1993).

מבחינה בטחונית רואים בפיקוד העורף את המעבר ממקלט לממ"ד כהצלחה (אאורל, ראיון 2007). בניגוד לתפקוד הלקוי שיוחס לעורף במלחמת לבנון השנייה, הרי שהשהייה

18. במקרה של תוספת לבנייה קיימת, אשר שטחה גדול מ-12 מ"ר, שאין לה מרחב מוגן או מקלט נגשים וראויים, מחייב פיקוד העורף הכנת "חדר שיפור מיגון קבע". זהו חדר רגיל, שבשל קריטריונים מסוימים (מיקום, ייעוד, סוג הקירות) נבחר לעבור שיפור במיגון, שכולל עיבוי הקירות הקיימים בשכבת בטון והתקנת חלון ודלת של מרחב מוגן. ראו אתר פיקוד העורף.

19. תקנות ההתגוננות האזרחית (מפרטים לבניית מקלטים) (תיקון) התשנ"ב-1992, פיקוד העורף, 2006; אתר פיקוד העורף.

20. בשיחה עם אאורל (ראיון, 2007) נטען כי מיקום במקלט מעל לפני הקרקע אינו נובע מניסיון להתגונן בפני גזים רעילים. יחד עם זאת מצדד פיקוד העורף בהתקנת מערכות סינון אוויר בממ"דים, אך מסיבות כלכליות אלה אינן מחויבות בחוק.

21. על מגמת ההתחפרות מתחת לפני הקרקע במלחמת העולם השנייה ראו וירליו, 1994 [1975].

בממ"ד במהלך מלחמה זו הצילה חיי אדם. העברת המקלטים לידיים פרטיות סיפקה את השירות המבוקש – מבנה מוגן לדיירים. המקלטים הציבוריים, לעומת זאת, לא נתנו את המענה הדרוש להגנה על חיי אדם (אילון, 2006).

שינוי מערך ההגנה האזרחי הביא לכך שבפועל שוב לא מוטלת על הרשות המקומית החובה לבנות מקלטים ציבוריים בשכונות מגורים חדשות שבהן נבנים ממ"דים. כלומר, אף שחוק ההתגוננות האזרחית התשי"א–1951, סעיף 12א, מסמיך את פיקוד העורף להורות לכל רשות מקומית להתקין מקלטים ציבוריים, למעשה לא נבנים עוד מקלטים ציבוריים חדשים בישראל, למעט בשכונות ישנות שבהן חסרים כאלה (אאורל, ראיון 2007).²²

כתוצאה מכך, דייר בשכונה שבה ההגנה מתבססת על מרחבים מוגנים לא זוכה להגנה כשהוא נע במרחב הציבורי של השכונה (למעט במקלטים של מבני הציבור בשכונה, כדוגמת בתי־ספר), אלא רק כאשר הוא בביתו. תפיסת ההגנה של פיקוד העורף מבוססת, אם כן, על צמצום הפעילות בשעת חירום: מוסדות לא חיוניים לא יפעלו בשעת חירום, והאזרחים מתבקשים לשבת בבית (ניברגר, ראיון 2007). מבני הבטון התכליתיים, שבעבר השתלטו על נתחים מן השטחים הציבוריים, אך בה בעת גם כינסו פעילויות קהילתיות בעת שגרה, נעלמים מן השטחים הציבוריים בשכונות מגורים חדשות.

התערבות החוק במרחב הפרטי

כמו חוקי תכנון אחרים, גם התקנות החדשות יצרו שרשרת תגובות. קודם כל אצל המשתמשים, ואחר־כך אצל הרשויות, שמצידן עדכנו את החוק.

בשל שטחו המינימלי (4–5 מ"ר), דלתו המחויבת בחוק, שדומה לדלת חוץ, והיעדר חובה לתכנן בו חלון, שימש הממ"ד בדרך־כלל כחדר שירות או מחסן. בפיקוד העורף חשבו שמחסן אינו עונה על צורכי הזמינות הנדרשים ממחסה ולא סמכו על המשתמשים שיפנו ויכשירו אותו כמרחב מוגן בזמן בחירום.

שלא כמו מחסן, חדר פעיל שגרים בו זמין באופן מידי כמקלט. כתוצאה מכך שונה בעקיפין ייעוד החדר, באמצעות הוספת חובת חלון בממ"ד.²³ הוראות החוק החדשות חייבו כי החדר יהיה בעל חלון חיצוני שלא יהיה גדול מפתח סביר בגודל מינימלי (רוחב

22. לשם כך מתוכננים לדוגמא מקלטים ציבוריים חדשים בחניונים התת־קרקעיים בהיכל התרבות, ובקצה שדרות רוטשילד בתל־אביב; ראו אאורל, ראיון 2007.

23. תקנות ההתגוננות האזרחית (מפרטים לבניית מקלטים) (תיקונים), התשנ"ב–1992, התשס"ב–2002, סעיפים 205–206.

1.1 מ', אורך 1.1 מ' ומיקום בגובה 1.05 מ' מעל גובה הרצפה). מבחינה בטיחותית מקנה החלון לממ"ד אפשרות מילוט נוספת (נירברגר, 2007).

המערכת, שבשלב הראשון חייבה להקים את הממ"ד, התערבה אם כן פעם נוספת, הפעם באופן עקיף, וכיוונה את השימוש בממ"ד כחדר מגורים בדירה. כך קרה שבנוסף לצמידותם לדיירים, יתרונם של המרחבים המוגנים הוא בכך שהם משמשים גם בשגרה, ולכן מתוחזקים היטב.

הממ"ד בעל הפתח החיצוני נמכר ומשמש בדרך-כלל כחדר ילדים, ומשולב במערך חדרי השינה. בתוכניות עכשוויות של דירות יוקרה, שמבטאות את העלייה ברמת החיים ואת הגידול בשטחי הדירה ובמגוון שימושיה, משמש הממ"ד חדר נפרד (חדר עבודה או חדר למתבגר), שהכניסה אליו אינה מהאזור הפרטי בדירה אלא מהכניסה אליה. בבנייני מגורים גבוהים, מעל 12 קומות, משויך הממ"ד למערכת הקונסטרוקטיבית של פרי המעליות והגרעין המרכזי. חלון הממ"ד פונה לחלל פנימי, ואיכותו נפגעת בשל היעדר פתח כלפי חוץ.

שינוי תפיסת המגננה והטלת האחריות לבטחון האזרח בסביבת מגוריו על השוק הפרטי ועל בעלי הדירות הביאו להתערבות המחוקק במרחב הפרטי ובאופני השימוש בו ולשינוי המערך הפיזי של דירת המגורים. זה אינו מקרה יחיד של התערבות החוק בעיצוב האדריכלי.

חוק התכנון והבנייה קובע מידות מינימום למרכיבי בניין כגון מדרגות, מעקות ופתחים, קובע שימושים בבניין, ומפרט ממדים וחומרי ביצוע של מערכות קונסטרוקציה, אוורור, תאורה ותנועה. כך משפיע החוק בעקיפין על ארגון חללי הדירה ועל הגודל המינימלי של חדרי מגורים, חדרי שירותים, מסדרונות וחדרי מדרגות. התערבות החוק נועדה בדרך-כלל להגן על הציבור. במרחב הפרטי מטרתה לקבוע סטנדרטים לטובת הדיירים. מחירה הוא בהתערבות בחופש הפרט לעצב את ביתו ובחופש התכנון של האדריכל במרחב המגורים הפרטי (קורן, 1997: 14, 35). אלא שבעוד קביעות אחרות של חוק התכנון והבנייה משתלבות בדירת המגורים והופכות לקונוונציה מקובלת ומובנית מאליה, עד כדי כך שהשפעת החוק על הדירה נעלמת מעין לא מקצועית, הרי שהתערבות הממ"ד בדירה שונה: הוא אינו משתלב בדירה אלא, כפי שיתואר בהמשך, נותר בה נטע זר ופוגע בנוחות המגורים בה.

הפרטות המקלטים, ששכנו במרתפי הבתים המשותפים, מקבילה לתהליכים שעברו על הבית המשותף בחוץ (בשטחי הבניין שמחוץ לדירה) ובפנים (בתוך דירת המגורים).

שטחים משותפים בבית המשותף – גגות,²⁴ חדרי כביסה וחצרות²⁵ – הופרטו, והחל בסוף שנות השמונים הפכו לשטחים סחירים, כלומר לחניות פרטיות, דירות גן בקומות הקרקע (פוזנר, 1998) ודירות גג בקומה עליונה. כך הלכו והתמעטו אזורי הביניים בין הפרטי לציבורי.²⁶

עם ההפרדה האדריכלית בין שטחים פרטיים לשטחים ציבוריים בדירת המגורים, שהפכה למקובלת בשנות השבעים, אובחנו שימושים משותפים בתוך דירת המגורים – בסלון, בחדר המגורים הציבורי (אירוח, שינה במיטה הנפתחת ללינת לילה, אכילה ופעילות פנאי: האזנה לרדיו, משחק בקלפים וכו') – וקיבלו מרחב משלהם (עמיר, 2001: 60). בשלב הבא, החל בשנות השמונים, עברו המרחבים הציבוריים הדירתיים אינדוידואליזציה הן מבחינת הבעלות בתוך המשפחה (לדוגמא, הפרדת חדר הילדים המשותף לחדרי שינה נפרדים, ייחוד יחידה נפרדת עבור מתבגר, והפרדת עבודת ההורים בחדר העבודה מהבילוי המשפחתי בחדר המגורים) והן מבחינת השימוש (לדוגמא, הפרדת הצפייה בטלוויזיה משאר הפעילויות בחדר המגורים).²⁷

הפרטת החדרה הקולקטיבית

שטח הממ"ד שאינו מחושב כשטח עיקרי הוא עד 7.5 מ"ר.²⁸ שטח זה מחושב כשטח שירות, ולכן הגדיל הממ"ד את שטח הדירה וייקר את הדירות. כאשר הממ"ד משמש כחדר שינה, גודלו בפועל גדול מ-7.5 מ"ר והוא מגיע למעשה לכ-9 מ"ר עטופים בקירות בטון. לחדר זה יש חלון קטן יחסית ודלת כבדה שנפתחת החוצה. כל אלה הופכים את

24. לדוגמא, בתל-אביב שתי תוכניות בניין עיר שאושרו בסוף שנות השמונים אפשרו הפרטה של שטחים משותפים. שתיהן התייחסו לבנייה על גגות העיר בבתים ישנים. גגות אלה היו קודם לכן רכוש משותף של דיירי הבניין ועברו לידי הדיירים באמצעות שינוי השימוש בפועל. האחת תוכנית ג' – בנייה על גגות בתים בתל-אביב, שאושרה ב-1987 והוסיפה זכויות בנייה מינימליות עבור חדר על הגג. השנייה, תוכנית מיתאר מקומית ס' – דירות על הגג – אושרה במאוס 1989, כחלק מתוכנית לב העיר, ואפשרה תוספת יחידות מגורים על גבי גגות בתים קיימים.

25. התערוכה "ווגינה" בשנת 2003 בגלריה בבית האדריכל בילפון, עסקה במעמד המשתנה של חצר הבית המשותף. אוצרות: אדריכלית שלי כהן ואדריכלית נוף נעמה מיישר, מציגים אדריכלי הנוף עמי צרויה וצופית טובי, קו אדריכלות נוף. ראו כהן, 2008.

26. אף שהביטחון האישי הוא בעל משמעות שונה מן הזכות לשימוש בשטחים פרטיים המשותפים של בניין המגורים. על מעמדם של השטחים המשותפים בבית המשותף ועל המגמה של הפרטת שטחי חוץ משותפים בצורת מגורים אחרת בקיבוץ, ראו מאמרו של דני רבינוביץ בקובץ זה.

27. ראו גם מאמרה של טולה עמיר, "הזמן שקפא בבית המגורים", בקובץ זה.

28. בעקבות מלחמת לבנון השנייה ממליצים בפיקוד העורף למשרד הפנים להגדיל את שטח הממ"ד המינימלי המוכר כשטח שירות ל-5-9 מ"ר כדי לאפשר שהות ממושכת יותר ושינה בממ"ד; ראו אורול, 2007.

הממ"ד לחדר נחות באיכותו: קירות הבטון אינם מאפשרים תלייה נוחה של תמונות ואביזרים; בפתיחה מלאה של החלון, כנף החלון נשענת על הקיר הפנימי באופן שפוגע בנוחות השימוש במרחב הסובב לה; מול דלת הממ"ד נדרש קיר בטון שיוצר מבואה לא שימושית ומרחב מבוזבז בדירה. דרישות החוק משפיעות על עיצוב הממ"ד גם בשגרה, כשהן גוררות פתרונות עיצוביים המנסים להתאימו ככל הניתן לפרטי דירת המגורים.

כאשר הדייר חוצה את הסף המוגבה של פתח הממ"ד גופו חווה, להרף עין ובעל כורחו, את עובדת היות הבית המוכר והיומיומי מחסה ומקלט מפני פורענות. החרדה מפני המוות, שהודחקה והוסתרה מאחורי תרבות המגורים, עיצוב הפנים והאדריכלות, חוזרת ומופיעה באמצעות הממ"ד והופכת לנוכחת בתוך שגרת החיים הביתית והמוכרת.

תיאור זה מעלה על הדעת את מושג "המאויים" של פרויד, שעל-פי אחת ממשמעויותיו הוא דבר מודחק, חשאי ומעורר חרדה החוזר ומתגלה פעם אחר פעם. ביסוד תופעת המאויים עומד משהו רגיל, ביתי ונהיר (בגרמנית Heimlich), שהפך להיפוכו של דבר (Unheimlich), למבעית ולמאיים (פרויד, 1970 [1919]).²⁹

לחרדות הקיום יש תוכן פוליטי קונקרטי בישראל. בשכונות חדשות "נוקה" המרחב הציבורי מנוכחותם של המקלטים והם נדחקו אל תוך דירת המגורים.³⁰ בתוך הדירה מסמנות הכנפיים הכבדות של הדלת וחלון ההדף את החרדות שבשאר חלקי הדירה מוסוות היטב מאחורי צריכה הולכת וגדלה של רהיטים ואביזרים לבית, במיוחד בעשורים האחרונים, שבהם הגשימה הדירה בישראל את החלום על הקניין הפרטי.

מי מממן ומי מתחזק את ההגנה האזרחית?

בשנות החמישים והשישים נבנה המקלט הציבורי על-ידי הרשות העירונית ומומן מתקציבים ציבוריים. כך, למשל, בתיקון לחוק ההתגוננות האזרחית מ-1969, שהיה ככל הנראה תוצר של מלחמת ששת הימים, הודגשה המשמעות הכספית והאחריות הציבורית על הגנת האזרח. מעבר להשתתפות בתקציב הג"א, נדרשה הרשות המקומית לכלול

29. פרויד (1970 [1919]: 21) מביא את ההגדרה של שלנינג, שלפיה "המאויים הוא דבר-מה שראוי היה לו להישאר בהסתר ושיצא מהסתרו". הוא קשר את המושג לחרדה מפני המוות, בעיקר לחרדה מפני תחיית המתים ומפני רוחות ושדים. אנו מרחיבות את הפרשנות לחרדה זו כך שתכלול גם חרדה מן האוימים לחיים שהמרחב המוגן מגן מפניהם. אנתוני וידלר דן במושג בהקשריו האדריכליים ומפרשו כהפיכת מה שנדמה היה כביתי למה שאינו עוד ביתי. הוא קושר את הדיון במושג אצל פרויד בהתערערות האחדות האירופית לאחר מלחמת העולם הראשונה. ראו Vidler, 1992: 6-7.

30. על נוכחות המקלט בפבר המגורים בארצות-הברית של ימי המלחמה הקרה כאתר להחצנה והסתרה של חרדות, ראו Colomina, 1999.

בתקציבה סכום לכיסוי ההוצאות של צורכי ההתגוננות האזרחית בתחומה. כמו כן, החוק הטיל על הרשות את האחריות למימון התיקונים והשינויים הדרושים כדי להכשיר מקום בבעלות פרטית כמחסה ציבורי.³¹

כאשר המקלטים הופכים למשותפים, אישיים או משפחתיים, חדלות הרשויות הציבוריות העירוניות להשתתף במימון בנייתם, והם ממומנים על-ידי בעלי הדירות בשוק הפרטי (קליין, 2001: 32).³² כאמור, בחוק מוגדר שטח הממ"ד כשטח שירות. הגדרה המקנה לבעליו פטור ממיסים עירוניים מסוימים, כגון מס השבחה. למרות הקלות אלה הפך האזרח, בעל הדירה, למממן העיקרי של המרחב המוגן.³³ מכאן, שכשהתגוננות מופרטת ועוברת להתבסס על מרחבים דירתיים במקום על מקלטים ציבוריים, הוצאות התכנון, הרישוי ובניית המקלטים מגולגלות לבעלי הדירות.

גם שיפורי מיגון באזורים ישנים, שבהם ההגנה אינה מספקת בשל מחסור במקלטים או בשכלולם (מבחינת ההצמדה לדירות הדיירים ורמת המיגון), מסתמכים על השקעתם של בעלי הבתים והדירות ונשארים מנת חלקם של בעלי יכולת כלכלית. לדוגמא, לאחר מלחמת לבנון השנייה ב-2006 קידמה עיריית חיפה רישוי של שיפור מיגון והוספת מרחבים מוגנים חדשים בבנייה ישנה כדי לענות על מחסור במקלטים באזורים ישנים בעיר. מהלך זה התבסס על הנכונות והמימון של בעלי הדירות.³⁴

העיר שדרות והיישובים שסביב רצועת עזה סבלו מירי אינטנסיבי של טילי קסאם משנת 2000 ואילך. גם באזור זה מרבית המבנים נבנו לפני 1992, והם אינם בעלי מרחבים מוגנים. כתוצאה מכך ננקטו בכנסת יוזמות חקיקה, שנועדו להקצות משאבים מתקציב המדינה למיגון בתי התושבים ולזירוז הליכי התכנון של חדרי ביטחון.³⁵ פעולות משרדי הממשלה, הביטחון והשיכון למיגון האזור מתעכבות בתירוצים תקציביים ובשל תהליכי חקיקה מורכבים (גרינברג וסופר, 2007; גרינברג, 2007; ראב"ד, 2007).

השימוש במונח "הפרטה" לתיאור השינוי שעבר על ההגנה האזרחית הבנויה בישראל אינו בא לתאר את העברת השירות הציבורי של הקמת מקלטים לידי חברה הפועלת בשוק הפרטי למטרות רווח. במהלך השינוי לא הועברה בניית המקלטים מידי הרשויות

31. חוק ההתגוננות האזרחית (תיקון מס' 2), התשכ"ט-1969, סעיפים 11 ו-14.

32. גם עלות המרחב המוגן בבניינים ציבוריים שאינם למגורים מוטלת על הגוף שעבורו נעשית הבנייה; ראו קליין, 2001: 34-35.

33. הקצאת חדר כממ"ד בבנייה חדשה מייקרת את בנייתו.

34. ההוצאות של בניית ממ"ד בדירה ישנה מוערכות בכ-50,000 שקל לדירה. ראו ירב, 2007.

35. הצעת חוק התכנון והבנייה (תיקון - היתר לבניית מרחב מוגן דירתי בדרך מקוצרת), התשס"ז-2007; הצעת חוק מיגון יישובי עוטף עזה, התשס"ז-2007 פ/17/2015.

העירוניות לידי אף גוף פרטי שזהו ייעודו. גוף כזה לא הוקם מעולם.³⁶ יתר על כן, בניית המקלטים עברה לידי גורמים רבים, הפועלים במקביל בשוק החופשי של הבנייה למגורים. שוק זה מאופיין בריבוי ומגוון של גורמים וצורות התארגנות ונמנים עמו קבלנים, יזמים ובעלי קרקע, החל בבעלי קרקע שלרשותם שטחים נרחבים, דרך חברות בנייה גדולות, קבלנים בונים ומבצעים, בעלי מגרשים בודדים, וכלה בבעלי דירות פרטיות.

בעיקרו של דבר, מרבית הבנייה למגורים בישראל בעשורים האחרונים נעשית על-ידי בנייה יזמית-קבלנית בשוק הפרטי (כרמון, 1998; Carmon and Czamanski, 1990). על כן, הפרטת ההגנה האזרחית אין פירושה בדרך-כלל מעורבות עצמית של בעל הדירה או הדייר בתכנון ובביצוע הממ"ד, כפי שקורה לעיתים בבנייה של בתים פרטיים. המאמר מתייחס למרבית המקרים, שבהם הדייר בעל הדירה רוכש דירה מן המוכן מבלי שהיה מעורב בתכנונה הראשוני, לא כל שכן בתכנון הממ"ד שבה. בצורת מגורים זו הוצאות התכנון, הרישוי ובניית הממ"ד, שממומנות בשלב ביניים על-ידי יזמים וקבלנים, בעלי הקרקע וחברות קבלניות, מגולגלות בסופו של דבר לצרכן הסופי ומגולמות במחיר הדירה.

כשהוחלפו המקלטים הציבוריים בממ"דים הוסרה האחריות הציבורית גם מעל התחזוקה שלהם ונמסרה לבעלי הבית ולדייריו. אמנם חוק ההגנה האזרחית מסמך את הרשות העירונית ואת פיקוד העורף, המפקח עליה, לאכוף את תקינות המקלטים הפרטיים,³⁷ אך למעשה מאז תום מלחמת המפרץ מסתכמת אחריות הרשויות על המרחבים המוגנים במתן רישוי. לאחר גמר הבנייה, עם קבלת טופס 4, מוסרת האחריות העירונית מהמרחבים המוגנים, ולמעשה הם אינם מפקחים יותר על-ידי אף רשות.

סיכום : פגיעה בסולידריות חברתית

כאשר המקלט יוצא מן המרחב המשותף ונכנס אל תוך דירת המגורים הפרטית, נעשים תחזוקת הממ"ד והשימוש בו בעיתות חירום באופן אינדיווידואלי, על-ידי המשפחה, או אפילו על-ידי אדם בודד. כתוצאה מכך, וכמו במקרים של הפרטת שירותים אחרים, נוחות השימוש ורמת השירות (התחזוקה³⁸) עולים, אך מנגד השירות מתייקר, ונגישותו לכלל הציבור הופכת מוגבלת.

36. מעורבות פיקוד העורף מסתכמת בהשפעה על החקיקה ובאישור תכנון הממ"ד כתנאי היתר הבנייה.

37. חוק ההתגוננות האזרחית התשי"א-1951, סעיף 14 (ו), סעיף 14 (א) (ד) וסעיף 20.

38. במלחמת לבנון השנייה הוזנחו מקלטים בבתים משותפים בשל בעיות כלכליות או סכסוכי שכנים; ראו אילון, 2006.

בשכונות מגורים שנבנו בחמש־עשרה השנים האחרונות, שבהן נבנו ממ"דים בכל הדירות וההגנה האזרחית הופרטתה במלואה, עומדים יחסי שכונות למבחן: מי ישים לב אם הקשיש, הנכה, הבודד או האם החד־הורית הגיעו למקלט בשלום, אם הסתדרו עם מסיכות האב"כ ואם מצבם טוב?

אפשר לקשור את ההתגוננות האזרחית מפני תקיפת אויב במלחמה הן למגמה הולכת ומתרחבת של בניית מתחמי מגורים מסוגרים, מוקפי חומה ששומר ניצב בכניסה אליהם, הנבנים עבור המעמד הגבוה (יעקובי וכהן, 2007), והן למגמה הרווחת יותר של סגירת בתים משותפים ופיקוח על הכניסה אליהם באמצעות מערכות המופעלות על־ידי זיהוי של שמיעה וראייה (אינטרקום).

נותר רק לשער מה יעלה בגורלם של מבקרים או מזדמנים בשכונות מגורים חדשות ללא מקלטים ציבוריים – השליח מן הפיצרייה, טכנאי מכונות הכביסה, פקחית העירייה או חסרת הבית – אם ייקלעו להתקפת טילים מפתיעה בראשיתה של מלחמה. האם יצליחו לעבור את מנגנוני הפיקוח ולהיכנס אל לובי של בית משותף, ובהמשך אל תוך דירת המגורים כדי להסתופף עם דייריה במרחב המוגן?

תיארנו תהליך של העברת האחריות הציבורית להגנה האזרחית מידי הרשויות הציבוריות לידיים פרטיות. בעבר הקצתה הרשות שטחים ציבוריים לטובת בניית מקלטים שכונתיים, מימנה את הקמתם הפעילה ותחזקה אותם בשגרה ובעיתות חירום. בהדרגה הועברה האחריות הציבורית להגנה האזרחית לטריטוריה פרטית למחצה – אל המקלט הממוקם בשטח המשותף לדיירי הבניין, אל המרחב הקומתי בתוך קומות המגורים, ואל המרחב הפרטי – אל בין חדרי השינה בדירת המגורים.

למעשה, לא נבנים עוד מקלטים ציבוריים חדשים בישראל בשכונות חדשות שבהן מתבססת ההגנה האזרחית על שיטת המרחבים המוגנים הדירתיים. הפרטת ההגנה האזרחית בסביבת המגורים גרמה להתערבות המחוקק במרחב הפרטי ובאופני השימוש בו. במקביל, הועברה האחריות למימון ההקמה ולתחזוקה של מרחבים המוגנים, כמו גם לשיפור המיגון בסביבות מגורים ישנות, לידי השוק, בעלי הדירות והדיירים. התהליך התרחש במקביל לשינויים אחרים שעברו על הבית המשותף מבפנים ומבחוץ, ובמהלכו נפגעה גם הסולידריות החברתית בעיתות חירום.

ביבליוגרפיה

- אילון, ע. (יושב ראש) 2006. הוועדה לבדיקת מוכנות העורף במצבי חירום, דו"ח ראשוני. אלול התשס"ו-ספטמבר 2006, ועדת החוץ והביטחון, הכנסת.
- בן-פורת, א. 1999. **היכן הם הבורגנים ההם?** ירושלים: מאגנס.
- ביצור, א. 2003. **מעמד העורף בתפיסת הבטחון הלאומי בישראל בין השנים 1948-1956**. חיבור לשם קבלת התואר דוקטור בפילוסופיה, אוניברסיטת בר אילן, המחלקה למדעי המדינה.
- ויריליו, פ. (1994) [1975], "המונולית". תרגמה ש. בליך, **סטודיו** 57: 34-44.
- כהן, ש. 2008. **מקומי**. קטלוג סדרת תערוכות בגלריה בבית האדריכל, בכתובים.
- ויעקובי, ח. (עורכים) 2007. **הפרדה: הפוליטיקה של המרחב בישראל**. תל-אביב: חרגול ועם עובד.
- כרמון, נ. 1998. **מדיניות השיכון של ישראל: 50 השנים הראשונות**. חיפה: הטכניון, המרכז לחקר העיר והאזור.
- לויטה, א. 1988. **הדוקטרינה הצבאית של ישראל: הגנה והתקפה**. תל-אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד והמרכז למחקרים אסטרטגיים ע"ש יפה, אוניברסיטת תל-אביב.
- עמיר, ט. 2001. **קו 5: היבטים חברתיים באדריכלות הישראלית**. חיבור לשם קבלת תואר מוסמך אוניברסיטה במדעי החברה, אוניברסיטת תל-אביב.
- פוזנר, ז. 1998. **הדירה והרחוב בישראל כחלק ממידול העולם**. חיבור לשם קבלת תואר מוסמך אוניברסיטה, אוניברסיטת תל-אביב.
- פיקוד העורף 2006. **התגוננות בחירום: הנחיות לאזרח**. פיקוד העורף, ענף הסברה והדרכת אוכלוסיה.
- פריד, ז. 1970 [1919]. "המאויים". בתוך: **מסות נבחרות**, ג, כרך 4. תל-אביב: דביר, עמ' 7-30.
- קורן, נ. 1997. **מנגנוני בקרת העיצוב: יסודותיהם המשפטיים והשלכותיהם על העיסוק האדריכלי**. חיבור על מחקר לשם מילוי חלקי של הדרישות לקבלת תואר דוקטור למדעים, חיפה: הטכניון.
- קימרלינג, ב. 1993. "מיליטריזם בישראל". **תיאוריה וביקורת** 4: 123-140.
- קליין, ד. 2001. **התגוננות העורף: בחינת ההשקעה הלאומית**. תל-אביב, המרכז למחקרים אסטרטגיים ע"ש יפה, אוניברסיטת תל-אביב.

Carmon, N. and Czamanski, D. 1990. *Housing in Israel from Planned Economy to Semi-free market management*. Haifa: The Technion — Israel Institute of Technology, Center for Urban and Regional Studies.

Colomina, B. 1999. "The Lawn at War :1941-1961." In: Teyssot, G. (ed.), *The American Lawn*. New-York: Princeton Architectural Press.

Vidler, A. 1992. *The Architectural Ancanny: Essays in the Modern Unhomely*, London and Cambridge Massachusetts: The MIT Press.

- חקיקה, תקנות ופרוטוקולים של ועדות הכנסת
 חוק ההתגוננות האזרחית התשי"א-1951.
 חוק ההתגוננות האזרחית (תיקון), התשכ"ד-1964.
 חוק ההתגוננות האזרחית (תיקון מס' 2), התשכ"ט-1969.

- חוק ההתגוננות האזרחית (תיקון מס' 6), התשל"ח-1977.
 חוק ההתגוננות האזרחית (תיקון מס' 6), התשנ"א-1991.
 חוק ההתגוננות האזרחית (תיקון מס' 7), התשנ"ב-1992.
 חוק ההתגוננות האזרחית (תיקון מס' 8), התשנ"ג-1993.
 חוק ההתגוננות האזרחית (תיקון מס' 9), התשנ"ח-1997.
 פקודת סדרי המשפט, תש"ח-1948, תקנות שעת חירום (מקלטים).
 פרוטוקול מס' 83, 2007. ישיבת ועדת הכנסת, יום שני, י' בשבט התשס"ז (29 בינואר 2007), הכנסת השבעי-עשרה, הצעת חוק מיגון יישובי עוטף עזה, פ/17/2015, הצעת חבר הכנסת שי חרמש.
 פרוטוקול מס' 157, 2007. ישיבת ועדת הפנים והגנת הסביבה, יום שני, ד' בסיוון התשס"ז (21 במאי 2007), הכנסת השבעי-עשרה, הצעת חוק התכנון והבנייה (תיקון - היתר לבניית מרחב מוגן דירתי בדרך מקוצרת).
 קובץ התקנות 2692, 1971.
 תקנות ההתגוננות האזרחית (מפרטים לבניית מקלטים) התש"ן-1990.
 תקנות ההתגוננות האזרחית (מפרטים לבניית מקלטים) (תיקון), התשנ"ב-1992.
 תקנות ההתגוננות האזרחית (מפרטים לבניית מקלטים) (תיקון), התשס"ב-2002.

ראיונות

- אאורל אברהם, ראש מחוז דן בפיקוד העורף ומהנדס ראשי של הפיקוד, מארס 2007.
 ניברגר מיכאל, יועץ בטיחות, יוני 2007.

עיתונות ותקשורת יומית

- גרינברג, ח. וסופר, ר. 2007. "אחרי גאידמק: נזכרים במיגון עוטף עזה ושדרות". **Ynet**, 19.5.07.
 גרינברג, מ. 2007. "הצעת חוק מזורזת למיגון היישובים ב"עוטף עזה". **הארץ**, 1.7.07.
 יהב, י. 2007. ראיון עם ראש עיריית חיפה יונה יהב. **קול ישראל**, 20.5.07.
 סיני, ר. 1007. "דו"ח רוח"מ: שישה חודשים אחרי המלחמה - המקלטים לא ערוכים". **הארץ**, 5.3.07.
 ראב"ד, א. 2007. "אולמרט: לא נוכל למגן את עצמנו לדעת". **Ynet**, 28.6.07.